

**THEORETICAL AND PRACTICAL BASIS OF THE STUDY OF LACUNAR UNITS  
BASED ON ASSOCIATIVE PHENOMENON****Tosheva Dilbar Muzaffar qizi**

Independent Researcher, PhD, Karshi State University

**Annotation**

This thesis analyzes the theoretical and practical foundations of the study of lexical units without alternatives based on the lexicographic approach. The study highlights the linguistic essence of the concept of lexical units without alternatives, its semantic and linguocultural characteristics, and the problems associated with the lack of alternatives in other languages. Also, the main strategies for expressing lexical units without alternatives in the process of compiling bilingual dictionaries - explanatory translation, transliteration, selection of functional alternatives, and combined approaches - are scientifically substantiated. The article emphasizes the user-oriented nature of lexical interpretation, the accuracy of explanations, and the need to preserve the cultural component. The results of the study show that, along with theoretical approaches, practical experience is also important in the effective expression of lexical units without alternatives. It is also substantiated that the use of the capabilities of modern electronic dictionaries and linguistic corpora serves to more fully interpret lexical units without alternatives. The results of this study have important theoretical and practical significance in the fields of lexicography, translation studies, and intercultural communication, and will serve to improve the process of compiling bilingual dictionaries.

**Keywords**

transliteration, non-alternative lexicon, lexicographic approach, bilingual dictionary, explanatory translation, linguoculture, semantic analysis, lexicography, cultural component

**ASSOTSIIATIV FENOMEN ASOSIDA LAKUNAR BIRLIKLARNI O'RGANISHNING  
NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI****Tosheva Dilbar Muzaffar qizi**

Qarshi davlat universiteti Mustaqil izlanuvchisi, PhD

**Annotatsiya**

Mazkur tezisda muqobilsiz leksik birliklarni leksikografik yondashuv asosida o'rganishning nazariy va amaliy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda muqobilsiz leksika tushunchasining lingvistik mohiyati, uning semantik va lingvomadaniy xususiyatlari hamda boshqa tillarda muqobilining mavjud emasligi bilan bog'liq muammolar yoritiladi. Shuningdek, ikki tilli lug'atlar tuzish jarayonida muqobilsiz birliklarni ifodalashning asosiy strategiyalari-izohiy tarjima, transliteratsiya, funksional muqobil tanlash va kombinatsiyalangan yondashuvlar ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Maqolada leksikografik talqinning foydalanuvchiga yo'naltirilganligi, izohlarning aniqligi va madaniy komponentni saqlab qolish zarurati alohida ta'kidlanadi. Tadqiqot natijalari muqobilsiz leksik

birliklarni samarali ifodalashda nazariy yondashuvlar bilan bir qatorda amaliy tajribaning ham muhim ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, zamonaviy elektron lug'atlar va lingvistik korpuslar imkoniyatlaridan foydalanish muqobilsiz leksikani yanada mukammal talqin qilishga xizmat qilishi asoslab beriladi. Mazkur tadqiqot natijalari leksikografiya, tarjimashunoslik va madaniyatlararo kommunikatsiya sohalarida muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ikki tilli lug'atlar tuzish jarayonini takomillashtirishga xizmat qiladi.

### Kalit So'Zlar

transliteratsiya, muqobilsiz leksika, leksikografik yondashuv, ikki tilli lug'at, izohiy tarjima, lingvomadaniyat, semantik tahlil, leksikografiya, madaniy komponent

### KIRISH

Til-millat madaniyati, tafakkuri va tarixiy tajribasining aksidir. Har bir tilda boshqa tillarda to'liq muqobili mavjud bo'lmagan, milliy-madaniy xususiyatlarni ifodalovchi leksik birliklar mavjud. Bunday birliklar lingvistikada muqobilsiz leksika deb yuritiladi. Ular ko'pincha realiyalar, milliy urf-odatlar, ijtimoiy institutlar, an'anaviy tushunchalar bilan bog'liq bo'ladi. Muqobilsiz leksik birliklar tarjima jarayonida ham, ayniqsa ikki tilli lug'atlar tuzishda ham murakkablik tug'diradi. Chunki bunday birliklar uchun boshqa tilda tayyor ekvivalent mavjud emas. Shu bois ularni izohlash, tavsiflash yoki funksional muqobillar orqali berish zarur bo'ladi. Tadqiqotning maqsadi-'zbek va ingliz tillari materiallari asosida muqobilsiz leksik birliklarni leksikografik yondashuv nuqtai nazaridan tahlil qilish, ularni ikki tilli lug'atlarda ifodalash tamoyillarini aniqlashdan iborat. Zamonaviy tilshunoslikda leksik tizimni o'rganish nafaqat til birliklarining shakliy va ma'noviy xususiyatlarini aniqlash, balki ularning ortida turgan madaniy, ijtimoiy va tarixiy omillarni ham tahlil qilishni taqozo etadi. Har bir til o'z egalarining dunyoqarashi, turmush tarzi, qadriyatlarini va mentalitetini o'zida mujassamlashtirgan murakkab semiotik tizimdir. Shu sababli turli tillar leksik tarkibida uchraydigan ayrim birliklar boshqa tillarda to'liq yoki bevosita muqobilga ega bo'lmaydi. Bunday hodisa tilshunoslikda muqobilsiz leksika tushunchasi orqali izohlanadi.

Muqobilsiz leksik birliklar-bu muayyan til va madaniyatga xos bo'lgan, boshqa til tizimida aynan o'sha ma'noni ifodalovchi tayyor birlik mavjud bo'lmagan so'z va iboralardir. Ular ko'pincha milliy urf-odatlar, ijtimoiy institutlar, tarixiy voqealar, an'anaviy taomlar, kiyim-kechak, boshqaruv tizimi yoki kundalik hayotga oid o'ziga xos tushunchalarni ifodalaydi. Masalan, o'zbek tilidagi mahalla, sumalak, hashar kabi birliklar yoki ingliz tilidagi pub, Thanksgiving, county kabi tushunchalar boshqa tillarda to'liq ekvivalentga ega emas va ularni anglash uchun qo'shimcha izoh talab etiladi. Globallashtirish sharoitida tillararo aloqalar kengayib borayotgan bir davrda muqobilsiz leksikani o'rganish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, tarjima nazariyasi va amaliyoti, madaniyatlararo kommunikatsiya hamda leksikografiya sohalarida bu turdagi birliklarni to'g'ri talqin qilish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki noto'g'ri yoki yuzaki tarjima nafaqat ma'no yo'qotilishiga, balki madaniy noto'g'ri talqinlarga ham olib kelishi mumkin. Ikki tilli lug'atlar tuzishda muqobilsiz leksik birliklar bilan ishlash yanada murakkab vazifani yuzaga keltiradi. An'anaviy tarjima usullaridan farqli ravishda, bunday birliklarni ifodalashda izohlash, tavsiflash, transliteratsiya qilish yoki funksional yaqinlik asosida muqobil tanlash kabi turli strategiyalar qo'llaniladi. Shu nuqtai

nazardan, leksikografik yondashuv muqobilsiz leksikani tizimli ravishda o'rganish va ularni lug'atlarda optimal tarzda aks ettirish imkonini beradi. Leksikografiya nazariyasida muqobilsiz birliklarni berish masalasi foydalanuvchi ehtiyojlari, lug'at turi va uning maqsadiga bevosita bog'liq holda hal etiladi. Ayniqsa, o'quv lug'atlarida bunday birliklarni sodda, tushunarli va bir vaqtning o'zida ilmiy asoslangan tarzda izohlash muhimdir. Bu esa leksikografdan nafaqat til bilimini, balki madaniy kompetensiyani ham talab qiladi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, unda o'zbek va ingliz tillari materiallari asosida muqobilsiz leksik birliklarning leksikografik talqini qiyosiy jihatdan o'rganiladi. Bu ikki til turli tipologik guruhlariga mansub bo'lib, ularning leksik tizimi va madaniy asoslari sezilarli darajada farq qiladi. Shu bois ularni solishtirish muqobilsiz leksikaning umumiy va xususiy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

## ASOSIY QISM

Muqobilsiz leksik birliklar til tizimining o'ziga xos qatlamini tashkil etib, ular orqali muayyan xalqning milliy-madaniy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari va tarixiy taraqqiyoti ifodalanadi. Bunday birliklarni leksikografik jihatdan tadqiq etish ularning semantik tuzilishini, funksional xususiyatlarini hamda boshqa tilga o'girish imkoniyatlarini aniqlashni talab qiladi. O'zbek va ingliz tillari materiallari asosida olib borilgan tahlillar muqobilsiz leksikaning bir necha muhim jihatlarini ochib beradi. Muqobilsiz leksika, avvalo, semantik jihatdan kompleks xarakterga ega bo'lib, ular ko'pincha bir vaqtning o'zida bir necha ma'no komponentlarini o'zida mujassamlashtiradi. Bunday birliklar nafaqat denotativ (asosiy) ma'noni, balki konnotativ (qo'shimcha), baholovchi va madaniy komponentlarni ham o'z ichiga oladi. Masalan, o'zbek tilidagi mahalla leksemi oddiy "hududiy birlik" tushunchasidan kengroq bo'lib, u ijtimoiy boshqaruv tizimi, qo'shnichilik munosabatlari, jamoaviy qadriyatlar va o'zaro yordam tamoyillarini ham ifodalaydi. Ingliz tilida bu tushunchaga yaqin bo'lgan "neighborhood" yoki "community" birliklari mavjud bo'lsa-da, ular mahallaning barcha semantik komponentlarini to'liq qamrab olmaydi. Shu kabi, ingliz tilidagi Thanksgiving tushunchasi ham oddiy "bayram" sifatida tarjima qilinishi mumkin, ammo uning tarixiy, diniy va madaniy asoslari mavjud bo'lib, ular qo'shimcha izohsiz to'liq anglashilmaydi. Bu holat muqobilsiz leksikaning asosiy xususiyati-semantik kenglik va madaniy yuklamaning yuqoriligi bilan izohlanadi.

Muqobilsiz leksik birliklarni bir necha guruhlariga ajratish mumkin:

- Madaniy-realial birliklar (milliy taomlar, kiyimlar, urf-odatlar): sumalak, palov, doppi;
- Ijtimoiy-siyosiy birliklar (boshqaruv tizimi, lavozimlar): hokim, oqsoqol;
- Tarixiy birliklar (an'anaviy tushunchalar, tarixiy hodisalar bilan bog'liq so'zlar);
- Diniy va marosimiy birliklar;

Maishiy va etnografik birliklar: ingliz tilida ham shunga o'xshash tasnif kuzatiladi, masalan: pub (ijtimoiy-madaniy muassasa), county (ma'muriy birlik), Halloween (madaniy-diniy bayram) va boshqalar. Mazkur tasnif leksikografik jarayonda muhim ahamiyatga ega, chunki har bir guruhga mansub birliklar uchun turli izohlash strategiyalari qo'llaniladi.

Muqobilsiz leksik birliklarni ikki tilli lug'atlarda berish jarayonida bir nechta asosiy yondashuvlar aniqlanadi:

**a) Deskriptiv (izohli) usul.** Eng keng tarqalgan usul bo'lib, bunda birlikning ma'nosi qisqa, ammo mazmunli ta'rif orqali ochib beriladi. Bu usul ayniqsa o'quv lug'atlarida samarali hisoblanadi, chunki foydalanuvchiga tushunchani anglash imkonini beradi.

**b) Transliteratsiya + izoh.** Bu usulda birlikning asl shakli saqlanadi va unga izoh qo'shiladi. Natijada milliy kolorit yo'qolmaydi. Masalan, sumalak so'zi ingliz tilida aynan shu shaklda berilib, uning tayyorlanish jarayoni va bayram bilan bog'liqligi izohlanadi.

**c) Funksional muqobil tanlash.** Ba'zi hollarda boshqa tilda mavjud yaqin funksiyali birlikdan foydalaniladi. Biroq bu usul ehtiyotkorlik bilan qo'llanishi lozim, chunki noto'g'ri tanlangan muqobil semantik xatolarga olib kelishi mumkin.

**d) Kengaytirilgan kommentariya.** Ayrim hollarda oddiy izoh yetarli bo'lmaydi va qo'shimcha madaniy ma'lumot berish talab etiladi. Bu ayniqsa ilmiy yoki ensiklopedik lug'atlar uchun xosdir.

**e) Kombinatsiyalangan usul.** Amaliyotda eng samarali yondashuv sifatida bir nechta usulni birlashtirish (masalan, transliteratsiya + izoh + funksional muqobil) kuzatiladi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi muqobilsiz birliklar ko'proq jamoaviylik, an'ana va ijtimoiy hamkorlik bilan bog'liq bo'lsa, ingliz tilidagi bunday birliklar individualizm, institutsional tizim va tarixiy rivojlanish bilan chambarchas aloqador. Masalan: **hashar**-jamoaviy mehnat an'anasi bo'lib, ingliz tilida to'g'ridan-to'g'ri muqobili yo'q; **pub**-ingliz jamiyatidagi ijtimoiy muloqot markazi bo'lib, o'zbek tilida aynan mos tushuncha mavjud emas. Bu farqlar lug'at tuzishda alohida e'tibor talab qiladi, chunki har bir birlik o'ziga xos madaniy kontekstda shakllangan. Hozirgi kunda raqamli texnologiyalar rivoji muqobilsiz leksikani ifodalash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Elektron lug'atlar, onlayn platformalar va korpuslar yordamida bunday birliklarga kengroq izoh, kontekst va vizual materiallar qo'shish imkoniyati mavjud.

## XULOSA

Mazkur tadqiqot o'zbek va ingliz tillari materiallari asosida muqobilsiz leksik birliklarni leksikografik yondashuv nuqtai nazaridan kompleks tahlil qilishga bag'ishlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, muqobilsiz leksika til tizimining o'ziga xos va murakkab qatlamini tashkil etib, u milliy-madaniy mazmunni ifodalashda alohida ahamiyat kasb etadi. Bunday birliklar nafaqat nominativ vazifani bajaradi, balki xalqning tarixiy xotirasi, ijtimoiy munosabatlari va madaniy qadriyatlarini ham o'zida mujassamlashtiradi. Olib borilgan tahlillar muqobilsiz leksik birliklarning asosiy xususiyati ularning semantik ko'p qatlamliliigi va madaniy yuklamasining yuqoriligi bilan belgilanadi degan xulosaga olib keldi. Ularni boshqa tilga oddiy leksik almashtirish orqali tarjima qilish ko'pincha yetarli natija bermaydi. Shu bois bunday birliklarni leksikografik jihatdan ifodalashda izohiy, tavsifiy va kombinatsiyalangan yondashuvlar ustuvor ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Tadqiqot davomida aniqlangan muhim jihatlardan biri shundaki, muqobilsiz leksikani ikki tilli lug'atlarda berishda yagona universal model mavjud emas. Har bir leksik birlikning semantik tuzilishi, funksional vazifasi va madaniy kontekstiga qarab individual yondashuv zarur bo'ladi. Ayniqsa, o'quv lug'atlarida foydalanuvchiga yo'naltirilganlik tamoyili asosiy mezon sifatida qaralishi lozim. Bu esa izohlarning soddaligi, aniqligi va tushunarlilikini ta'minlashni talab etadi. O'zbek va ingliz tillari

materiallari asosida olib borilgan qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, har ikki tilning muqobilsiz leksikasi ularning ijtimoiy va madaniy rivojlanish xususiyatlarini aks ettiradi. Xususan, o'zbek tilidagi muqobilsiz birliklar ko'proq jamoaviylik, an'anaviylik va ijtimoiy hamkorlik bilan bog'liq bo'lsa, ingliz tilidagi bunday birliklar individualizm, institutsional tizim va tarixiy jarayonlar bilan uzviy aloqador. Bu farqlar esa ularni lug'atlarda ifodalashda turlicha strategiyalarni qo'llash zaruratini yuzaga keltiradi. Tadqiqot natijalari muqobilsiz leksikani leksikografik talqin qilishda quyidagi ustuvor tamoyillarni belgilash imkonini berdi: semantik aniqlikni ta'minlash, madaniy komponentni saqlab qolish, izohlarning optimal hajmini tanlash hamda foydalanuvchi ehtiyojlarini hisobga olish. Ayniqsa, transliteratsiya va izoh kombinatsiyasi, shuningdek, kengaytirilgan kommentariya usuli bunday birliklarni samarali ifodalashda muhim vosita sifatida e'tirof etildi.

Xulosa qilib aytganda, muqobilsiz leksik birliklarni leksikografik yondashuv asosida tadqiq etish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy tarjimashunoslik va lug'atchilik rivoji uchun ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu yo'nalishda olib borilgan izlanishlar tillararo kommunikatsiyani yanada samarali tashkil etish, madaniyatlararo tushunishni chuqurlashtirish hamda ikki tilli lug'atlar sifatini oshirishga xizmat qiladi. Kelgusida mazkur sohada keng qamrovli empirik tadqiqotlar olib borish, turli tillar materiallarini jalb etish hamda innovatsion leksikografik modellarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy vazifalardan biri bo'lib qoladi.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Apresyan, Yu. D. (1995). *Izbrannye trudy po leksicheskoy semantike*. Moskva.
2. Atkins, B. T. S., & Rundell, M. (2008). *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford University Press.
3. Crystal, D. (2003). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackwell.
4. Hartmann, R. R. K. (2001). *Teaching and Researching Lexicography*. Pearson Education.
5. Landau, S. I. (2001). *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*. Cambridge University Press.
6. Nida, E. A. (1964). *Toward a Science of Translating*. Brill.
7. *Oxford Advanced Learner's Dictionary* (latest edition). Oxford University Press.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. (2006–2008). Toshkent.
9. Rahmatullayev, Sh. (2010). *O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati*. Toshkent.
10. Zgusta, L. (1971). *Manual of Lexicography*. Mouton.